

УДК 316.324.8:342.72

УХАНОВА Н.С., фахівець 1 категорії Науково-дослідного центру правової інформатики
НАПрН України

БОЙКО О.В., помічник директора Науково-дослідного центру правової інформатики
НАПрН України, здобувач наукового ступеня кандидата юридичних наук

ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИБОРСТВА І ДОДЕРЖАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

***Анотація.** Щодо проблеми інформаційно-психологічного протиборства і додержання прав і свобод людини і громадянина в контексті розбудови інформаційного суспільства.*

***Аннотация.** Относительно проблемы информационно-психологического противоборства и соблюдения прав и свобод человека и гражданина в контексте построения информационного общества.*

***Summary.** At to the problem of the informative-psychological confrontation and keeping the rights and freedoms of people and citizen in the context of development of informative society.*

***Ключові слова:** права і свободи людини, інформаційне суспільство, віртуальна реальність, маніпуляція свідомістю, інформаційна зброя, інформаційно-психологічне протиборство.*

В сучасних умовах цивілізаційних трансформацій, становлення і розвитку інформаційного суспільства, поширення інформаційно-психологічного протиборства в Україні та світі актуальною постає проблема захисту прав і свобод людини в інформаційній сфері.

Нині внаслідок кардинальної зміни технологій, стилю і способу життя людина створює нове культурне середовище, нові моделі соціальної поведінки. У стрімкому розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій та Інтернету багато хто бачить мало не втілення мрії про об'єднання людства. Це певний образ вільного світу, де реалізовано право на вільний доступ до інформації, де не визнаються кордони, цензура, обмеження. Інтернет та новітні комп'ютерні технології створюють новий соціальний простір та нові форми інформаційних суспільних відносин. Інтернет – потужна зброя проти інформаційних блоkad та відкрите поле для інформаційно-психологічного протистояння [1, с. 104].

В умовах інформаційно-технологічної революції, що відбулася в Україні, та формування глобального інформаційного простору актуальною постає проблема розробки теоретико-правових основ забезпечення безпеки, прав і свобод людини і громадянина в інформаційній сфері [2]. За нашими оцінками, насамперед це стосується запобігання, своєчасного виявлення і припинення або нейтралізації негативних інформаційно-психологічних впливів на свідомість людини. Вказана загроза сьогодні є реальною та вимагає розробки ефективних організаційних, правових, гуманітарних та інших механізмів запобігання таким діям і посилення відповідальності суб'єктів інформаційної діяльності за можливі правопорушення у цій сфері. З огляду на викладене актуальною постає проблема інформаційно-психологічного протиборства і додержання прав людини в контексті розбудови інформаційного суспільства.

Заслужують на увагу висновки вітчизняних та іноземних вчених, що науково-технічний прогрес постійно відкриває нові можливості, методи і способи впливу на опонента, сприяє підвищенню ефективності вже відомих прийомів. Для розв'язання різних соціальних конфліктів все частіше використовується інформаційна сфера, що породжує таке явище, як інформаційне протиборство, котре характеризується, з одного боку, впливом на інформаційну сферу опонента, а з іншого – вжиттям заходів стосовно

виявлення й захисту своїх елементів інформаційної інфраструктури від деструктивного управляючого впливу. Інформаційно-психологічні засоби призначені для прямої або опосередкованої дії на центри ухвалення рішень суб'єкта (індивіда, соціальної групи, держави), що управляє, шляхом зміни його психічного стану, світоглядних установок, системи знань про навколишній світ. Використовувані при цьому прийоми не нові, ґрунтуються вони на тому, що поведінка суб'єкта повною мірою залежить від інформації, що є сполучною ланкою між ним і навколишнім світом [1, с.105].

Як свідчить аналіз, в сучасних умовах, коли інформація стає одним з головних ресурсів і серйозною зброєю, свобода слова та відкритий доступ до інформації може бути не тільки правом людини, а й зброєю проти неї. Раніше дослідники скаржилися на недолік інформації, закритість або втрату документів. В епоху Інтернету на повний голос заявив про себе інший спосіб заплутати сліди: приховування істини в інформаційному шумі. Суть тоне в подробицях і чутках, свідченнях очевидців і коментарях експертів. Постає проблема: як в інформаційному суспільстві впевнитися в правдивості тих або інших відомостей? Проте, наскільки легко за допомогою ЗМІ маніпулювати громадською думкою, відомо давно, але Інтернет значно спростив технології інформаційних маніпуляцій, які вже використовуються у протиправних чи інших цілях. Інформація стає все більш специфічною й важкою для сприйняття, тому об'єкт або подію, що потрапили у фокус уваги, необхідно вивчати ретельніше, аніж будь-коли в минулому. Виникає потреба в осмисленні інформації, яка не тільки повідомляється, а й інтерпретується.

Сьогодні на шляху розвитку комп'ютерних інформаційних технологій майже повністю відсутні будь-які бар'єри. Інтернет у найближчому майбутньому матиме абсолютний набір мір свободи. Крок у крок із розвитком цієї великої інформаційної структури йде розвиток взаємозв'язаної з нею іншої системи – віртуальної реальності. Системи віртуальної реальності все більше виявляються задіяними в процесі життєдіяльності людини та всього суспільства. Цілком розумним, правильним і своєчасним є прагнення всебічно вивчити можливості віртуальної реальності, ступені її прояву, її позитивні й негативні боки.

Важливий аспект вивчення явища віртуальної реальності – це чинник маніпуляції свідомістю й підсвідомістю людини в даній системі. Психологічну залежність від перебування у віртуальній реальності прищепити зовсім нескладно, що зумовлено, передовсім об'єктивними психологічними чинниками. Можна сказати, що можливість маніпулювання свідомістю в системі віртуальної реальності – це факт, який вже мало в кого може викликати сумніви. Нині вже існує тенденція до цілеспрямованого впливу на свідомість людини через Інтернет. Цікавим для вивчення є аспект можливого використання Інтернету як край інтегрованого інформаційного поля, здатного конденсувати прояви волі, передаючи їх на відстані без обмежень [3]. За цих умов актуальними є висновки А. Юхвіда про необхідність розробки правової концепції використання систем віртуальної реальності, щоби виключити можливість їх використання, наприклад, у злочинних цілях (зомбування, контроль над свідомістю, експерименти на психіці) [4].

Щодня відбувається “згвалтування” зорового нерва людини численними закличками. Продукти володіють вселяючою й маніпулюючою силою, поширюють помилкову свідомість, забезпечену імунітетом проти власної хибності. І у міру того, як вони стають доступними для нових соціальних класів, та дія на свідомість, котру вони несуть з собою, перестає бути просто рекламою, вона стає способом життя. Як наслідок, виникає модель одновимірного мислення й поведінки, в якій ідеї, спонукання й цілі, трансцендуючи універсум дискурсу і вчинку, що за своїм змістом утвердився, або

відторгаються, або приводяться у відповідність з термінами цього універсуму, що перевизначаються раціональністю даної системи та її кількісною мірою [5].

Сучасна реклама таїть у собі величезну небезпеку. За рахунок постійного повторення реклама міцно закріплюється в підсвідомості. Найважливіше полягає в тому, що підсвідомість фіксує зовсім не рекламований товар, а ствердження тих цінностей, які використовували творці реклами для найбільш ефективного впливу. Найлегше привернути увагу глядача, звертаючись до низьких інстинктів і бажань.

Слід пам'ятати, що ми живемо в інформаційну епоху і що наші бажання є об'єктами маніпуляції. Ми – наша свідомість і підсвідомість – перебуваємо під постійним впливом інформаційних потоків. Необхідно усвідомити, що свобода нашої волі знаходиться під загрозою, і для того, щоб її захистити, треба мати чітке уявлення про всі ті прийоми маніпулювання свідомістю, які застосовуються проти нас. Захист від маніпуляцій свідомістю вимагає свідомої активної дії з боку кожного індивіда.

Знаючи прийоми маніпулювання, можна виробити відповідні механізми захисту. Передусім слід навчитися бути пильним при отриманні будь-якої інформації, особливо через ЗМІ, виробити діалогічність мислення, частіше звертатися до традиційних культурних і духовних цінностей, зокрема, аби формувати бар'єри проти маніпуляції. Якщо попри всю пильність відчувається, що інформація обходить свідомість і діє безпосередньо на підсвідомість, краще просто відключити джерело інформації. Сучасні ЗМІ відучують людину самотійно мислити, вони підносять споживачам готові думки, стереотипи, міфи, які формують світогляд сучасної людини, не вимагаючи від неї особливих інтелектуальних зусиль [6].

Необхідно посилити способи контролю не стільки над вабленнями (потягами), скільки, здебільшого, над свідомістю, бо, залишена без уваги, вона може розгледіти у все повнішому задоволенні потреб їх придушення. У нашому розпорядженні є численні альтернативи, які виконують одну й ту ж функцію – підтримувати зайнятість людей і відвертати їхню увагу від реальної проблеми – усвідомлення того, що вони можуть менше працювати й самотійно визначати власні потреби і способи їх задоволення. Зовнішній контроль над інформацією, поглинання індивіда повсякденністю призводять до занепаду свідомості, дозування і обмеження знання. Індивід не знає, що відбувається насправді, надпотужна машина розваг єднає його разом зі всіма іншими в стані “щасливої” анестезії.

Громадська думка у всьому світі найчастіше формується шляхом отримання інформації через офіційні канали, де вона ретушується і майстерно підганяється під існуючі стереотипи, її рідко можна виразити вільно. Наслідки інформатизації суспільства, як і наслідки попередніх великих соціотехнологічних революцій, будуть різними для різних регіонів, країн і народів. Вільний рух і виробництво інформації й інформаційних послуг, необмежений доступ до інформації й використання її для стрімкого науково-технологічного й соціального прогресу, для наукових інновацій, розвитку знань можливі лише в демократичних суспільствах, де визнають свободу і права людини, де відкриті можливості для соціальної й економічної ініціативи.

З появою Інтернету виникло нове, універсальне, таке, що розвивається за своїми законами, інтерактивне інформаційне середовище. Характерно, що мережа стала культовим символом досить значної частини сучасної молоді, навіть породивши власну субкультуру (кіберпанк) та ідеологію “тотальної свободи”. На відміну від традиційних ЗМІ, “гаряча” мережна інформація поки що не є підцензурною, не підлягає руйнації й загальнодоступна з будь-якого місця у будь-який момент часу. На відміну від замовної інформаційно-політичної атаки, що проводиться традиційними методами через пресу і телебачення, викладений в Інтернеті компромат важко оперативно дезавувати

внаслідок недосяжності й анонімності автора. На той час, коли зусиллями правоохоронців автор все ж таки буде виявлений, а його інформаційний ресурс пригнічений, основна мета інформаційної атаки вже може бути досягнута.

За цих умов цікавими видаються пропозиції психотерапевтичної профілактики в інформаційній сфері, або “кібертерапії”. Це – дуже широке поняття, яке охоплює різні типи психотерапевтичного втручання з використанням Інтернету. Незважаючи на обмежені можливості сучасної кібертерапії й відсутність юридичного статусу такої діяльності, вона розвивається і має всі шанси увійти до переліку психотерапевтичних послуг.

Слід звернути увагу й на інші технології інформаційно-психологічного впливу на свідомість людини. Відомо, що інтенсивні низькочастотні коливання можуть впливати на центральну нервову систему й органи травлення, призводити до загального нездужання, головного болю й больових відчуттів у внутрішніх органах. При вищих рівнях сигналу на частотах в декілька герц – до запаморочення, нудоти, втрати свідомості, а іноді – й до сліпоты. Ця зброя може також викликати у людей панічний стан, втрату контролю над собою і непереборне прагнення піти від джерела ураження. Акустична зброя провокує вояків супротивника до самогубства, перетворює цілі військові з'єднання на некерований натовп [7].

Можна відзначити певний ефект, що викликається кольоровими плямами, вбудованими в комп'ютерний вірус, позначений 666 (V666). Цей вірус здатен негативно впливати на психофізіологічний стан оператора (аж до смертельних наслідків). Принцип його дії заснований на феномені 25-го кадру, це – спеціально підібрана комбінація кольорів, яка занурює людину в свого роду гіпнотичний транс. Через певні проміжки часу картинка змінюється, підсвідоме сприйняття нового зображення має викликати зміну ритму й сили скорочень серця. У результаті виникають різкі перепади артеріального тиску в малому колі кровообігу, які призводять до перевантаження судин головного мозку людини. За даними спеціального дослідження, за останні декілька років тільки в країнах СНД зафіксовано більше сорока випадків загибелі операторів комп'ютерних мереж від подібного вірусу [8].

Аналогічним прикладом психотропної дії на психіку людини стала масова “телевізійна епідемія”, що спалахнула в Японії 1 грудня 1997 року після демонстрації чергової серії популярного мультфільму “Покемони” (“Кишенькові чудовиська”). Більше семисот дітей були шпиталізовані із симптомами епілепсії. На думку психіатрів, масову недугу викликали епізоди, що супроводжувалися численними сліпучими різнокольоровими спалахами.

Психологічний вплив образотворчими засобами враховує закономірності зорового сприйняття різних предметів, вони повинні порушувати інтерес, бажання якомога глибше вникнути в їх зміст. Відомо, наприклад, що коли організм користувача комп'ютера ослаблений, можна через екран так закодувати набір випромінювань кольорових, звукових та інших сигналів, що вони, діючи через підсвідомість, збивають біоритми своєї жертви до такого ступеня, що людина не витримує й гине.

Зараз Інтернет усе частіше починає використовуватися як засіб масової інформації. Розвиток Інтернету й інших глобальних мереж призвів до появи принципово нового світу з так званою віртуальною дійсністю, в якому значно зростає можливість маніпулювання суспільством взагалі й окремою особою зокрема. Йдеться про механізми впливу так званих “програмних закладок” (мови в мові, зображення на зображення) з використанням комп'ютерів та інших аудіовізуальних засобів на нейрофізіологічний субстрат психічного світу людини, про нейролінгвістичне програмування, що діє на ліву і праву півкулі людського мозку.

Живучи в інформаційному полі, люди щодня черпають інформацію з преси, радіопередач, з екранів телевізорів. Часто занурюючись у світ відірваних від реальності символів, вони можуть навіть піти проти власних інтересів. Реальність може відходити на другий план, відігравати підлеглу роль. У цьому сенсі людина не є вільною, тим паче що вже відпрацьовано ряд способів ефективною інформаційної дії, за допомогою чого може здійснюватися зомбування людей, створення пасивної слухняної людини, перетворення народу в легко керовану масу. І тоді розмови про свободу, демократію, можливість вільного волевиявлення під час виборів втрачають усілякий сенс.

Інформаційно-психологічна війна має істотні відмінності від звичайної війни, спрямованої на фізичне знешкодження супротивника. Її суть – впливати на суспільну свідомість так, щоб управляти людьми й примусити їх діяти проти своїх інтересів. Традиційний прямий спосіб дії на свідомість ґрунтується на переконанні людей, зверненні до їх розуму із застосуванням раціональних аргументів, логіки. Засоби масової інформації, особливо телебачення, формують моду, ідеали, норми поведінки. Неадекватно сприймаючи довкілля, багато людей живе у світі абстракцій та ілюзій. З історичного погляду психологічні війни в тому або іншому вигляді ведуться стільки часу, скільки існує сама людина. На думку вітчизняних та іноземних фахівців, психологічний вплив, що застосовується в ході цих воєн, поділяється на такі види: інформаційно-психологічний, психогенний, психоаналітичний, нейролінгвістичний, психотропний [9].

Отже, психологічна війна – це сукупність різних форм, методів і засобів дії на людей з метою зміни в бажаному напрямі їх психологічних характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, мотивів, установок, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, суспільної свідомості в цілому.

Інформатизація веде до створення єдиного світового інформаційного простору, в рамках якого здійснюється народження, зберігання, зміна, споживання і, найголовніше, обмін інформацією між суб'єктами цього простору – людьми, організаціями, державами. Факт виникнення інформаційного простору внаслідок того, що святе місце порожнім не буває, призводить до появи охочих не тільки поділити цей простір, а й контролювати та управляти процесами в ньому.

Для цього використовується так звана інформаційна зброя – засоби знищення, спотворення або розкрадання інформації; подолання систем захисту; обмеження доступу законних користувачів, дезорганізації роботи технічних засобів, комп'ютерних систем. Атакувальною інформаційною зброєю називають комп'ютерні віруси; логічні бомби (програмні закладки); засоби придушення інформаційного обміну в телекомунікаційних мережах, фальсифікації інформації в каналах державного і військового управління; засоби нейтралізації тестових програм; різного роду помилки, що свідомо вводяться в програмне забезпечення об'єкта [10].

Комп'ютер і засоби глобальної телекомунікації змінили навколишній простір. Тепер впливати інформацією стало простіше, швидше, більш безкарно, а найголовніше – дешевше, аніж будь-яким іншим видом зброї. Час на передачу повідомлень звівся практично до нуля. Терміни осмислення одержаної інформації завдяки відповідним технологіям також різко скоротилися. У цій ситуації щось робити для інформаційного захисту традиційними пасивними методами стало безглуздо. Більше того, сучасні високопродуктивні комп'ютери надають можливість створювати штучні світи й видавати їх за реальні.

За оцінками експертів та вчених, надмірне захоплення Інтернетом не проходить безслідно і навіть здатне призвести до серйозних психічних розладів. У медичному середовищі на Заході з'явився спеціальний термін – “синдром залежності від Інтернету”, що характеризує бажання людини відгородитися від усього земного, піти в своєрідну

віртуальну ізоляцію. Гуманітарна складова кіберпростору перестала бути супутньою й перспективною, вона перетворилася на визначальну, і тому для аналізу розвитку кіберсоціуму необхідно застосовувати вже не стільки технологічні категорії, скільки соціологічні і, якщо існує подібна дефініція, соціально-філософські. Можна констатувати, що всі спроби аналізу кіберконтинууму з точки зору розгляду технологічних аспектів стають беззмисловими, оскільки він уже став явищем не технологічним, а соціальним.

Реклама і пропаганда вже не претендують на те, щоб їх приймали на віру, вони прагнуть примусити вірити. Загальна комунікація й перенасичення інформацією становлять загрозу для захисних можливостей людського організму. Цей символічний інтелектуальний простір, де народжуються думки, не захищений більше нічим. Психологічні втрати свободи поширювати й одержувати інформацію є великими. Відчуження, дефіцит міжлюдських зв'язків, їх стабільності й визначеності стали характерними рисами глобальної технологічної революції.

Відключити себе від інформаційних потоків неможливо, інформація – це життя. Проте разом з крихтами справді необхідної й корисної інформації на сучасну людину обрушується лавина вигадок, домислів, відвертої й наукоподібної брехні та коментарів цих вигадок і домислів, що модулюються інформацією, які в сукупності постійно й цілеспрямовано деформують свідомість і психіку людини.

Процеси маніпулювання масовою й індивідуальною свідомістю за допомогою засобів масової інформації, особливо електронних, шляхом інформаційно-психологічної агресії й дезінформування набувають все більш широкого розмаху. Четверта влада, одержавши свободу слова і можливість широкої гласності, не виявляє належної громадської відповідальності й часто-густо зловживає своїм становищем у суспільстві. Будь-які спроби суспільного контролю за діяльністю засобів масової інформації одразу розцінюються як замах на свободу слова, принципи демократії, права людини. Під цим прикриттям здійснюється широка інформаційно-психологічна інтервенція на користь тих, хто оплачує їх роботу.

Засоби масової інформації наполегливо й систематично впроваджують у свідомість людей сумнівні цінності та уявлення за допомогою масової, всюдисущої реклами – основного інструменту кодування й програмування свідомості широких верств населення. Масована реклама, стократ продубльована день у день, є психологічним насильством над людиною, вона здійснює примусовий психологічний вплив на її свідомість і підсвідомість. ЗМІ використовують різні шляхи й способи “засмічення” духовного життя широких мас людей з метою зробити їх податливішими для подальшого маніпулювання їх свідомістю і поведінкою, для зниження їх здатності до самостійного, незалежного і критичного мислення. Одним із таких способів є нав'язування певних стереотипів, модних уявлень, думок.

Убачається, що інформаційне суспільство – не просто спільнота, де багато комп'ютерів, що дозволяють з тією ж ефективністю виконувати ті чи інші функції, а соціум, котрий використовує новітні техніку і технології для більшої ефективності й підвищення якості своєї діяльності. Не менш важливою й набагато складнішою для оцінки є соціально-політична складова процесу інформатизації, пов'язана з вирішенням проблем соціальної, правової, психологічної підготовки суспільства до життя в умовах глобальної інформатизації.

Висновки.

Інформаційні технології усе більше впливають на усі сфери життєдіяльності людей та посилюють небезпеку інформаційного насильства. Інформаційна цивілізація змінює не просто статус інформації, тобто роль її позитивних наслідків, а й різко розширює негативні можливості. Інформація стає об'єктом продуктивного впорядкування й регулювання, від результатів котрого залежить використання інформації як глобального

стратегічного ресурсу виживання суспільства. Інформаційно-психологічний вплив на суспільство виявляється повсюдно.

Потужність інформаційних потоків нині не стримується ні моральними, ні культурними межами. На нас обрушується могутній потік інформації, що впливає на суспільну свідомість і відчуття. За цих умов психіка будь-якої людини, якщо вона недостатньо володіє її механізмами і закономірностями, погано розуміє й не усвідомлює достатньо виразно, що саме з нею відбувається в конкретній життєвій ситуації, надзвичайно вразлива для різних методів психологічного насильства та психологічної експлуатації.

У сучасному світі зростає можливість маніпулювання суспільством взагалі й окремою особою зокрема. Маніпуляція свідомістю – своєрідне панування над духовним станом людей, управління шляхом нав’язування їм ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки, вигідних суб’єктові впливу. Маніпуляція – це вид духовної, психологічної (а не фізичної) дії. Ця дія на психічні структури людської особистості є прихованою, й не повинна помічатися об’єктом маніпуляції. Якщо ми відчуваємо, що інформація оминає свідомість та діє на підсвідомість, необхідно вимкнути джерело інформації.

Одним із головних завдань держави і права в сучасних умовах розбудови інформаційного суспільства, широкого поширення засобів інформаційного протиборства та інформаційно-психологічного впливу на свідомість людини є розвиток національного законодавства та міжнародного інформаційного права з метою удосконалення правових механізмів забезпечення безпеки, прав і свобод людини і громадянина в інформаційній сфері.

Використана література

1. Дзьобань О.П. Інформаційне насилля та безпека: світоглядно-правові аспекти : монографія / О.П. Дзьобань, В.Г. Пилипчук. – Харків : Майдан, 2011. – С. 104.
2. Пилипчук В.Г. Проблема визначення пріоритетних напрямів правових досліджень в інформаційній сфері / В.Г. Пилипчук. – К. : НДЦПІ, 2010. – С. 8. – (Матеріали “круглого столу” “Проблеми та пріоритети розвитку правової науки”).
3. Коловоротный С.В. Виртуальная реальность: манипулирование временем и пространством // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2003. – № 1.
4. Юхвид А. Философские проблемы виртуальной реальности в творчестве, искусстве, образовании. Правовые аспекты использования виртуальных технологий / А. Юхвид. – Екатеринбург, 1999.
5. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. – М. : Refl-book, 1994.
6. Теплов А.А. Власть в информационную эпоху / А.А. Теплов. – Режим доступа : [//www.auditorium.ru](http://www.auditorium.ru)
7. Поликарпов В.С. Философия безопасности / В.С. Поликарпов. – СПб.–Ростов-на-Дону–Таганрог : Изд-во ТРТУ, 2001.
8. Смерть от компьютера. – Режим доступа : [//www.liveinternet.ru/users/molotov/post_16605771](http://www.liveinternet.ru/users/molotov/post_16605771); Компьютеры-убийцы. – Режим доступа : [//www.bugtraq.ru/law/articles/perets1.html](http://www.bugtraq.ru/law/articles/perets1.html); Вирус-убийца – окончание темы. – Режим доступа : [//www.bugtraq.ru/law/articles/virus.html](http://www.bugtraq.ru/law/articles/virus.html)
9. Лисичкин В., Шелепин Л. Третья мировая информационно-психологическая война. – М., 1999; Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). – Минск, 1999; Татенко В.О. Соціальна психологія впливу : монографія. – К. : Міленіум, 2008.
10. Черешкин Д.С., Смолян Г.Л., Цыгичко В.Н. Реалии информационной войны // Защита информации // “Конфидент”. – 1996. – № 4.

~~~~~ * * * ~~~~~